

28. ДАДО. – Ф.Р. – 2311, Оп.1, Од.з.15.
29. ДАДО. – Ф.Р. – 2311, Оп.1, Од.з.2.
30. ДАДО. – Ф.Р. – 3235, Оп.2, Од.з.136.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф.62, Оп.1, Од.з.186.
32. ДАДО. – Ф.Р. – 2276, Оп.1, Од.з.922.
33. ДАДО. – Ф.Р. – 2538, Оп.2, Од.з.5.
34. ДАДО. – Ф.Р. – 3235, Оп.2, Од.з.148.
35. ДАДО. – Ф.Р. – 2543, Оп.1, Од.з.1.
36. ДАДО. – Ф.Р. – 3235, Оп.2, Од.з.131.
37. ДАДО. – Ф.Р. – 2311, Оп.2, Од.з.36.
38. ДАДО. – Ф.Р. – 2311, Оп.1, Од.з.5.

Гандрабура Н. Я. Нацистская налоговая политика в оккупированном украинском селе (1941–1944 гг.)

В статье анализируется налоговая политика нацистов на селе, что действовала в рамках рейхскомиссариата "Украина" со второй половины 1941 до начала 1944гг. Освещены условия, в которые попало населения после введения оккупантами планов сдачи натурального налога молоком, мясом свиней, крупного рогатого скота, птицы, яйцами, медом и другой сельскохозяйственной продукцией. Показано отдельные аспекты политики эксплуатации крестьянства нацистами при поддержке созданных ими украинских вспомогательных органов власти.

Ключевые слова: Рейх, нацисты, оккупация, налоговая политика

Gandrabura N. Ya. Tax policy of Nazi in the occupied Ukrainian village (1941-1944)

The article is analyzed tax policy of the Nazis in the village that acted within reich commissariat "Ukraine" since the second half of 1941 to early 1944. It was represented ways, conditions, in which the population had been got after the introduction of the occupiers plans of putting into operation natural tax milk, pork, cattle, poultry, eggs, honey and other agricultural products. It is shown the individual aspects of the policy of exploitation of the peasantry by the Nazis with Ukrainian government supporting which they have created.

Keywords: Reich, the Nazi, occupation, tax policy.

УДК 94 (477.42)"1941-1943"

I. В. Ковальчук

КЕРІВНИЦТВО ПІДПІЛЛЯ ОБОХ ОУН НА ЖИТОМИРЩИНІ У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ

У статті представлено узагальнений соціально-політичний портрет окремих представників керівного складу оунівського підпілля на Житомирщині у 1941–1943 рр. Окреслюється їхнє походження, освіта, професія, час і умови вступу в ОУН. Доводиться безпідставність звинувачення оунівців у "буржуазному" походженні.

Ключові слова: Житомир, ОУН, підпілля, походження, провід, репресії.

Питання діяльності українського націоналістичного руху перебувають у гострому дослідницькому фокусі в Україні із середини 1990-х рр. На жаль, логічна та ідеологічна незавершеність, певна амбівалентність попереднього розгляду цього питання залишають досить значну можливість для різночитань і маніпуляцій на історичній пам'яті українського народу.

Діяльність українських націоналістів на Житомирщині стала предметом як ряду загальноукраїнських досліджень, так і суто краєзнавчих розроблень. Ще починаючи з праці В. Косика [1], висвітлення історії націоналістичного руху на території Житомирської області представлено як органічна частина його загальної історії. Останні індивідуальні та колективні роботи з цієї проблеми також розглядають Житомирщину як один із провідних теренів функціонування оунівських осередків [2; 3; 4; 5; 6]. Окремі сюжети про діяльність оунівців на Житомирщині наявні й у працях представників зарубіжної історіографії [7; 8; 9; 10]. Дослідниця В. Жилюк розкриває біографічні дані деяких членів українського націоналістичного руху Житомирської області, проте окремо на цьому аспекті увагу не акцентує [11]. Біографічні зрізи керівного складу мережі ОУН(М) на Житомирщині подані у розвідці автора цієї статті і С. Стельниковича [12]. Загалом, підсумовуючи попередній історіографічний доробок, можна констатувати, що діяльність ОУН та УПА на Житомирщині перебуває у дослідницькому дискурсі. Проте окремих розвідок із питання соціально-політичного портрету керівників та рядових членів цих організації ще не існує.

І сьогодні до певної міри окремими авторами продовжується популяризація сумнівних стереотипів сталінсько-брежнєвської історіографії. Одним із таких "найживучіших" стереотипів є "прищеплення" українському націоналізмові прикметника "буржуазний", що між іншим стосується не лише періоду Другої світової війни. Щоб спростувати цю тезу вкрай необхідно "наблизити" розгляд проблеми, перемістивши його на рівень повсякдення і "вивести" соціально-політичний портрет, тобто свого роду "обличчя" членів ОУН. І в першу чергу його керівної ланки.

Діяльність українських націоналістів на Житомирщині розпочалася відразу після приходу німецьких окупаційних військ. Так, уже 10 липня 1941 р. до Житомира прибули очільники бандерівської похідної групи "Північ". Серед іншого, ними було організовано Житомирське обласне управління, першим головою якого став Іван Луцук ("Рудящий"). Він був уродженцем Волині, вчителем за фахом, в структурі ОУН "дослужився" до Корецького районного провідника. За націоналістичну діяльність відбув тюремний строк у польській в'язниці. Упродовж 1939–1941 рр. перебував у волинському бандерівському підпіллі, де і став емісаром похідної групи [13, с. 81]. Протягом 10–11 липня 1941 р. був призначений очільник Житомирської обласної ексекютиви бандерівців – Микола Шевчук, колишній повітовий провідник оунівців на Грубешівщині [14, с. 224–225]. Осередок бандерівців у Житомирі розташовувався по вулиці Лермонтовській, 13 [12, с. 85].

Одночасно з обласним було створене і Житомирське міське управління [14, с. 225]. Бургомістром Житомира спочатку був Юрій Орищенко, який наприкінці липня 1941 р. залишив цю посаду. До нацистської окупації він працював у Житомирському кооперативному технікумі викладачем української мови та літератури. Після захоплення німецькою армією Житомира, його призначили директором відкритої у нових умовах Житомирської технічної школи [15, арк. 24]. Ю. Орищенко у кінці липня 1941 р. очолив Житомирський міський провід мельниківців, роботу якого координував до кінця листопада 1941 р. За активну участь в організації і проведенні вшанування 20-річчя Базарської трагедії його з дружиною 6 грудня 1941 р. стратили німецькі каральні органи [16, с. 225].

До керівного складу ОУН, очолюваної А. Мельником, у Житомирі входив Лука Лисенко – інспектор народних шкіл Житомирського району, а згодом – голова Житомирського районного управління. Серед інших членів міського проводу мельниківців також були: Олексій Сас – доцент місцевого сільськогосподарського інституту; Микола Яременко – завідувачий земельним відділом Житомирського обласного управління; Матвій Коберницький – завідувачий відділом охорони здоров'я обласного управління [15, арк. 14–21]. Саме на прикладі М. Коберницького відстежується іще одна прикметна деталь соціально-політичного портрету місцевих оунівців. Він народився 1887 р. і походив з родини українського священика, за освітою – лікар-епідеміолог, працював завідувачим санітарно-епідеміологічною станцією Житомира. У 1938–1939 рр. проходив по кримінальній справі як учасник контрреволюційної, диверсійно-повстанської організації, яка мала завдання формувати диверсійно-повстанські загони, займатись шкідництвом і поширювати інфекційні хвороби. Під час перебування у слідчому ізоляторі М. Коберницький змушений був зізнатися у пред'явлених звинуваченнях і навіть оформити власноручні свідчення. На щастя, абсурдність цих звинувачень стала зрозумілою на суді, і його було звільнено, а справу закрито [17, арк. 63]. Встановлено, що заарештовувався органами НКВС та провів близько року під вартою й О. Сас [15, арк. 19 зв.]. Справедлива образа на радянську владу за безпідставні звинувачення і зазнані страждання ставала не останньою причиною вступу місцевих жителів до лав ОУН.

Керівником жіночої секції Житомирського міського управління стала Юлія Мережинська. Вона народилася 1889 р. у селищі Ушомир Коростенського району Житомирської області. Протягом 1907–1908 рр. навчалася у Московському комерційному інституті. З 1910 р. розпочалася педагогічна діяльність Ю. Мережинської. Спочатку вона сім років навчала дітей у сільських школах області, а починаючи з 1930 р. і до нацистської окупації, Ю. Мережинська працювала вчителькою у школах Житомира й викладачем у місцевому педагогічному інституті. Коли провідну роль в українській адміністрації Житомира перебрали на себе мельниківці, Ю. Мережинська приєдналася до їхньої організації. Вона очолювала жіночу секцію, з вересня 1941 р. – уже жіночий відділ біржі праці Житомирського міського управління. Відділ біржі праці проводив реєстрацію жінок міста, допомагав їм у працевлаштуванні та видавав продуктові картки. Окрім того, опікувався безпритульними дітьми, жебраками, здійснював реставрацію церков. Так, у Житомирі був організований дитячий будинок, налагоджена допомога у роботі будинку немовляти. По звільненню з цієї посади у листопаді 1941 р. Ю. Мережинська організувала та очолила Комітет допомоги військовополоненим. До його складу входили переважно жінки, які працювали на управлінських посадах, вчителями, лікарями. Співробітники Комітету здійснювали збір речей для поранених військовополонених червоноармійців табору на Богунії (тоді село на околиці Житомира. – *І. К.*), відкрили кухню при другій міській поліклініці, яка годувала поранених військовополонених, відремонтували приміщення поліклініки й розпочали будівництво лазні, перевели з табору до лікарні поранених та важко хворих на висипний тиф військовополонених. Допомогу Комітету, окрім полонених червоноармійців, декілька разів отримували поранені німецькі солдати [18, арк. 92–97 зв., 103–154].

Наприкінці липня 1941 р. першого голову Житомирського обласного управління бандерівця І. Луцюка, який змушений був виїхати із міста, рятуючись від репресій окупаційної влади, змінив житель Житомира, юрист за фахом, Олександр Михайлович Яценюк. Він народився 1881 р. у с. Досін на Хмельниччині, за національністю – росіянин; у Петроградському університеті здобув освіту юриста із земельних справ. До нападу Німеччини на Радянський Союз О. М. Яценюк працював юрисконсультантом на Південно-Західній залізниці. 1 серпня 1941 р. О. М. Яценюк був призначений головою Житомирського обласного управління.

Перебуваючи на посаді голови Житомирського обласного управління, О. М. Яценюк побачив зсередини справжню суть нацистського окупаційного режиму та ставлення нової влади до місцевого українського населення. Тому він схилився до ідеї створення самостійної Української Держави і в середині серпня 1941 р. вступив у лави ОУН(М). Робота О. М. Яценюка на чолі Житомирського обласного управління, як і функціонування самого управління, тривала до середини листопада 1941 р. 14 листопада 1941 р. О. М. Яценюка та його сина молодшого сина Лева заарештували нацистські каральні органи. В ув'язненні вони пробули 11 днів, були звільнені та ще протягом місяця перебували під домашнім арештом [19, арк. 17 зв.].

Мельниківці також очолювали відділ освіти Житомирського обласного управління. Від часу створення й до середини серпня 1941 р. керівником відділу був Олександр Олександрович Яценюк – син О. М. Яценюка [11, с. 50]. О. О. Яценюк народився 1912 р., закінчив Київський університет та упродовж 1939–1941 рр. працював деканом мовно-літературного факультету Житомирського педагогічного інституту [20, арк. 43, 46]. Більше того, із 1940 р. О. О. Яценюк був кандидатом у члени ВКП(б) й активістом команди викладачів інституту з оборонної роботи [21, с. 45]. У кінці липня – на початку серпня 1941 р. О. О. Яценюк очолив обласний провід ОУН(М). Як керівник мельниківського осередку він намагався узгодити потреби місцевого населення з інтересами нацистської окупаційної влади. У контексті цих обставин О. О. Яценюк зазначав, що управління, на чолі яких стоять члени ОУН, повинні лише створювати видимість покори перед окупаційною владою, а фактично намагатись упроваджувати свою програмну лінію [22, арк. 34–35]. Секретар Житомирського обласного управління Микола Ясинський навіть слова О. О. Яценюка, сказані ним улітку 1941 р.: “Воюємо за Самосійну Україну, а німці самі з України не підуть, їх потрібно буде виганяти зі зброєю у руках” [22, арк. 32]. У середині серпня 1941 р. Яценюк-молодший став директором відновленого Житомирського учительського інституту. Цей заклад складався із історико-філологічного (гуманітарного), природничо-географічного і фізико-математичного факультетів [23]. Діяльність О. О. Яценюка на чолі Житомирського обласного проводу ОУН(М) продовжувалася до кінця листопада 1941 р., коли за активне вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії, він був заарештований СД. Саме у кінці 1941 р. відбувся розгром і перехід у глибоке підпілля залишків мережі мельниківців на Житомирщині. Наявна і доступна на сьогодні відносно достовірна джерельна база не дозволяє розкрити їхню історію у подальший період окупації.

Таким чином, встановлено, що мельниківцям із західних областей України і їхнім місцевим симпатикам вдалося взяти під свій ідеологічний та організаційний контроль Житомирське міське та обласне управління. Функціонування цих інституцій та партійних осередків стало можливим завдяки підтримці місцевих мешканців. Населення Житомирщини, яке до цього понад 20 років прожило під радянсько-комуністичним режимом не стало б підтримувати носіїв буржуазних та антинародних ідей. Однією із причин нетривалого існування Житомирського обласного проводу ОУН(М) стало те, що абсолютна більшість місцевих мешканців, які приєдналися до цієї Організації не мали жодного досвіду роботи у підпіллі. Соціальний статус мельниківців Житомирщини – це були міські службовці та інтелігенція, також не сприяв наявності у них морально-психологічної стійкості для життя і роботи в умовах постійної загрози викриття і покарання.

На Житомирщині фактично паралельно була створена потужна мережа місцевих осередків ОУН(Б). Саме бандерівці прибули до Житомира уже 10 липня 1941 р., що певним чином пояснює масштабність їхньої практичної роботи. Кандидатом на посаду голови обласного управління, замість призначеного І. Луцьока, про що йшла мова вище, був місцевий житель, викладач інституту Юрій Джулай. Його батько, нібито, був пов'язаний із українськими націоналістами ще до 1939 р. та долучив в ОУН(Б) і сина. Під час організації української допоміжної адміністрації Ю. Джулай був одним із найпомітніших активістів. Проте через брак досвіду управлінської роботи на такому рівні він відмовився від вказаної посади. Згодом, Ю. Джулай працював у політичному відділі обласної поліції і начальником контрольно-насищеної лабораторії, що дозволяло йому паралельно налагоджувати оунівські осередки [15, арк. 29 зв.–30].

Діяльність бандерівських похідних груп була припинена нацистськими каральними органами у вересні 1941 р., коли розпочалися перші широкомасштабні арешти їхніх активістів [24, с. 54]. До 5 вересня в Україні нацисти заарештували 80% вищого керівного складу ОУН(Б) [2, с. 139]. У Житомирі 7 вересня 1941 р. був заарештований керівник похідної групи “Північ” бандерівської Організації Микола Климишин (“Непоборний”), який прибув із Кракова 6 вересня 1941 р. По закінченню слідства він був ув'язнений у концтаборі Аушвіц. На волю з німецьких в'язниць М. Климишин вийшов у грудні 1944 р.

Напередодні вказаних подій у Житомирі змінився керівник бандерівського проводу – із кінця липня – початку серпня 1941 р. ним став Василь Хома, який мав німецькі документи на ім'я лікаря Архипа Щербак [25, арк. 2 зв.], а також використовував псевдо “Василь Щербак”.

“Василь Щербак” народився 1 січня 1916 р. у родині малоземельних селян с. Опільсько Сокальського району Львівської області. Початкову шкільну освіту здобув у рідному селі, по закінченню народної середньої школи 1930 р. у Сокалі, вступив до учительської семінарії. Проте через початок “пацифікації” польської влади, В. Хому як політично неблагонадійного, з неї відрахували. І сьогодні достеменно невідомо чи був він насправді уже тоді пов'язаний з певною організацією української націоналістичної молоді, найпевніше лише світоглядно поділяв свідоме прагнення здобуття державності для українського народу. У 1931 р. В. Хома закінчив господарчо-садівничу школу товариства “Просвіта” у Миловані на Івано-Франківщині, згодом практикувався в Українському кооперативному банку і працював у філіях товариства “Сільський господар”. 1935 р. вступив на заочні курси садівництва та техніки перероблення садовини і городини при Українському техніко-господарському інституті у Подєбрадах (Чехія) [26]. Польська поліція заарештувала В. Хому як районного провідника ОУН у травні 1936 р. По закінченню слідства і за вироком судів двох інстанцій (окружного та апеляційного) його було ув'язнено на 9-річний строк. У в'язниці він перебував до середини вересня 1939 р., коли з розгромом Польщі вийшов на волю, повернувся у рідну місцевість і згодом переїхав до Кракова, де керував друкарською майстернею при крайовій референтурі пропаганди ОУН [27]. Отже, і на сьогодні, попри наявність значної кількості фактичних даних, залишаються невідомими обставини і час прилучення В. Хоми до ОУН та його повторне входження до уже бандерівського крила українських націоналістів.

На Житомирщину В. Хома ("Архип Щербак") прибув 17 липня 1941 р. із похідною групою ОУН(Б) "Північ", як очільник її 5 підгрупи. Разом із ще одним оунівським емісаром Михайлом Пилипчуком, він спочатку працював у Пулині [28, с. 26], найпевніше керівником окружного проводу [29].

В. Хоми довелося, по суті, заново налагоджувати роботу місцевого оунівського підпілля. Його помешкання, за адресою Путятинська площа, 4 і на вулиці Хлібній, 3, стали підпільним штабом бандерівців у Житомирі.

Секретарем Житомирського обласного проводу у цей час була Галина Чуйко [30, арк. 3]. Вона народилася 1921 р. у с. Журбинці Бердичівського району Житомирської області у родині сільських вчителів-вихователів. У довоєнний період родина певний час проживала у Житомирі, Радомишлі, Золотоноші, на Донбасі, де її батько Петро Чуйко (1893–1970) – майбутній член УГВР [31, с. 108], був директором школи. Приблизно у 1939 р. Галина знову переїхала до Житомира і вступила на філологічний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. У 1940 р. її батька направили на роботу у "визволенні" західні області України, до Слотвина на Івано-Франківщині. Галина переїхала разом із батьком і перевелася навчатися до Львівського державного університету імені Івана Франка. Перебуваючи у Львові, вона познайомилася із ідеологією українського націоналізму, але членом ОУН(Б) стала лише у червні 1941 р. Г. Чуйко була присутня на зборах активу Львова у будинку колишньої "Просвіти" 30 червня 1941 р. і записалася до штабу похідних груп бандерівської Організації. На Житомирщину Галина прибула разом із ще двома емісарами похідної групи у другій половині липня 1941 р. [31, с. 7–41]. У місті Г. Чуйко увійшла складу обласного проводу ОУН(Б). У багатьох Інтернет-джерелах вказується, що вона також працювала обласним референтом жіноцтва [26]. Проживала Галина на квартирі своєї колишньої вчительки, та одночасно акторки обласного музично-драматичного театру Валерії Джулай ("Оксана Чайка"), де здійснювала організаційну роботу. Дане помешкання стало ще однією конспіративною квартирою оунівців. Тут Г. Чуйко приймала від зв'язкових літературу, згодом переправляючи її по районах, друкувала програму та листівки ОУН(Б), які також поширювала по місту та області. У квартирі В. Джулай відбувалися зустрічі і збори оунівців Житомира – всього людей 10–15. Цікаво, її гостями були не лише члени бандерівського, а й мельниківського обласного проводу, зокрема Олег Ольжич [31, с. 40–41]. За соціальним походженням це були вихідці із селянських, робітничих сімей і родин службовців, представники інтелігенції міста. На своїх зборах члени і симпатки ОУН(Б) читали програму і листівки Організації, обговорювали поточну суспільно-політичну ситуацію, розповідали про завдання і цілі по вихованню молодого покоління [30, арк. 112].

Обласний провід ОУН(Б) здійснював активну пропагандистську та організаційну роботу. Деяких членів проводу того часу вдалося встановити. Роман Марчак ("Моргун") (детальніше про нього буде йтися дещо згодом – *І. К.*). Петро Петрига ("Улас"), народився 1923 р. у с. Лучиці Сокальського району, член ОУН з 1939 р., керівник молодіжної організації ОУН "Юнацтво" в Сокальській гімназії. У червні 1941 р. став емісаром бандерівської похідної групи, прибув на Житомирщину. Був відповідальний за зв'язок окружного проводу ОУН(Б). У вересні 1941 р. П. Петригу заарештувала СД, але йому якимось чином вдалося втекти з в'язниці. Уже 1941–1944 рр., навчаючись у Львівському медінституті, він працював у відділі пропаганди Крайового проводу ОУН(Б) [32, с. 291]. Микола Кравс народився 1912 р., у містечку Любачів, що нині південно-східна Польща. У 1935 р. він закінчив Перемишльську гімназію. Членом ОУН М. Кравс став на початку 1930-х рр. Згодом він навчався на юридичному факультеті Львівського університету, входив до "Правничої громади". Увійшов до похідної групи ОУН(Б) "Північ", з якою дістався Житомира [33]. На Житомирщині М. Кравс також очолював провід бандерівської ОУН Троянівського району [34, арк. 342], де також займався організацією органів влади [35, арк. 18]. Юрій-Пилип Сайко "Пік" – працював обласним референтом пропаганди [27]. Сергій Отченаш ("Сатанчук") (детальніше про нього йтиметься згодом – *І. К.*).

Житомирським обласним проводом ОУН(Б) В. Хома ("Архип Щербак") керував до листопада 1941 р. У середині листопада він був заарештований СД [31, с. 43]. У записній книжці В. Хоми німцями були знайдені ще довоєнні адреси киян-письменників і громадських діячів, з якими революційне підпілля почало зав'язувати контакти через своїх довірених зв'язківців ще до гітлерівського нападу на СРСР [25, арк. 2]. Нез'ясованим і сьогодні залишається час його страти. За однією із версій – розстріляний у житомирській в'язниці разом із М. Кравсом [36, арк. 17]. За іншими даними, В. Хома був повішений на Сінній площі Житомира [30, арк. 12 зв.]. Існування на цьому місці шибениці, де починаючи з 1941 р. здійснювалися регулярні "публічні страти" українських і радянських підпільників, заручників, кримінальних злочинців та інших ворогів III Райху, підтверджували члени української допоміжної поліції [37, арк. 20 зв.]. Ще одне джерело стверджує, що місцем страти житомирського обласного очільника бандерівців стала Біла Церква на Київщині [32, с. 311]. Місцевий підпільник ОУН(Б) Юрій Варгоцький у своїх спогадах вказував, що В. Хома нацисти заарештували і розстріляли на початку січня 1942 р., не знаючи, що він обласний провідник бандерівців [38]. Саме Ю. Варгоцький вніс певну плутанину в його ідентифікацію, вказавши, що його справжнє прізвище Щербак, а "Хома" – це псевдо. Однак достеменно відомо, що поховали його у районі Богунії на 11-му кілометрі [29].

Подальший калейдоскопічний перебіг трагічних подій вніс ще більше складнощів у реконструкцію історичного минулого та породив ряд нез'ясованих фактичних даних. Так, нині наявна інформація, яка непідтверджена іншими джерелами, що нібито Г. Чуйко після В. Хоми певний час організувала і координувала роботу Житомирського обласного проводу ОУН(Б) [31, с. 43]. Опосередковано підтвердити слова підпільниці може лише той факт, що наступний обласний керівник бандерівської ОУН прибув до міста у грудні 1941 р. [39, арк. 73].

Після В. Хоми обласний провід бандерівців очолив ще один член похідної групи "Північ" Роман Марчак [40, арк. 14 зв.]. Він народився 1 грудня 1912 р. у с. Середній Угринів Калуського району Івано-Франківської

області. Походив із родини сільського священика о. Володимира Марчака, який за підтримки митрополита УГКЦ Андрія Шептицького, свого часу, закінчив духовну академію у Римі. Початкову освіту Р. Марчак отримав у рідному селі, де був задіяний до товаристів “Луг” і Пласт. У 1931 р. вступив до Львівської торговельної школи. Навчаючись у Львові, він став членом ОУН та отримав псевдо “Моргун”. Саме у цей період “Моргун” познайомився із С. Бандерою. Після вчиненої націоналістами диверсії проти польської влади 1932 р., Р. Марчак підпав під підозру і був заарештований. По закінченню тритижневого слідства його відпустили на волю. Закінчивши торговельну школу, він вирішив піти на службу до польського війська. Однак, як оунівця його не взяли до армії – найімовірніше сфальсифікували висновок медичної комісії. З цього часу Р. Марчак активно поринув в оунівську діяльність. За перевезення, зберігання і розповсюдження націоналістичної літератури він був повторно заарештований і засуджений до двох років ув'язнення. Покарання відбував у концтаборі Береза Картузька. Вийшовши на волю у 1940 р., Р. Марчак став студентом юридичного факультету Львівського університету. Але провчився він тут лише неповний рік і змушений був піти у підпілля, тому що переховувався від НКВС [41].

У червні 1941 р. Р. Марчак увійшов до складу похідної групи ОУН(Б) “Північ”, з підгрупою якої із 24 чоловік від Грубешова через Сокаль, Дубно, Луцьк, Рівне 11 липня прибув до Житомира [42, с. 31]. Він увійшов до обласного проводу бандерівців. Достовірних даних щодо практичної діяльності “Моргуна” у період з липня до листопада 1941 р. і нині бракує. Точно відомо, що він керував Коростенською окружною мережею ОУН(Б) [39, арк. 72, 81 зв.], паралельно працюючи секретарем міського управління. Р. Марчак особливо опікувався питаннями культури та освіти місцевого населення, займався відкриттям сільських та міських шкіл в умовах нацистської окупації [43, арк. 35 зв., 40]. Дещо згодом він нібито навіть був заарештований німецькою поліцією, але якимось чином звільнився [38].

На Житомирщині Р. Марчак, окрім псевдо “Моргун” у підпіллі використовував ще й ім'я “Семен Марчук”. Обласним проводом бандерівської ОУН він керував з листопада до середини лютого 1942 р. У Житомирі “Моргун” часто змінював місце проживання, деякий час проживав у будинках по вулиці Хлібна, 3 [40, арк. 95], та Хлібна, 5 [38].

З лютого 1942 р. розпочалася чергова хвиля німецьких арештів українських націоналістів-бандерівців. У рамках репресивної акції між 10 і 13 березня 1942 р. були заарештовані 12 бандерівців [44, с. 145]. Одним із тих на кого вийшли співробітники СД був і Р. Марчак. Найпевніше, що “Моргун” загинув від куль німецьких жандармів у Житомирі при спробі втечі з “проваленої” явочної квартири [44, с. 224; 42, с. 33; 34, арк. 320]. Похований Р. Марчак, як і В. Хома, в районі Богунії, на 11-му кілометрі [38].

Про активність і масштаб діяльності Житомирського обласного проводу ОУН(Б) на чолі з Р. Марчаком свідчать німецькі документи. Так, у конспіративному помешканні виявлені приблизно 2000 брошур і листівок. Під ліжком “Моргуна” знайдений пістолет системи наган із набоями “дум-дум”, викрито велику кількість пропагандистських матеріалів, організаційних планів і списки членів у районах Житомир, Київ, Харків, Полтава, а також укомплектована двома друкарськими машинками й печатками майстерня для виготовлення підробних паспортів і пропагандистських матеріалів. [45, с. 151–152].

У цей час, рятуючись від репресій, із Житомира виїхала Г. Чуйко [46, арк. 18]. Однак у своїх спогадах вона зазначала, що відбула з міста після нетривалого затримання СД ще на Водохреще, тобто 19 січня 1942 р. [31, с. 50].

Оскільки вся подальша діяльність бандерівців на Житомирщині була суворо законспірована, керівниками обласного проводу, як і раніше, ставали вихідці з західних областей України, а наявна на даний час інформація вкрай обмежена та неточна, тому скласти на її основі соціально-політичний портрет вищого керівництва ОУН(Б) практично неможливо.

Відомо, що після Р. Марчака і до літа 1942 р. проводом керував Сергій Отченаш (“Сатанчук”). Відносно цієї особи в історіографії та джерельній базі наявна певна суперечність даних. Зокрема, Г. Чуйко та ряд Інтернет-джерел вказують, що Отченаш – це його справжнє прізвище. Однак всі члени житомирського підпілля, які були заарештовані радянськими органами держбезпеки, називають “Отченаш” як його псевдо [47, арк. 82 зв.]. Інші псевдо, які він використовував були “Дядько” і “Павук” [48, арк. 113]. С. Отченаш, за непідтвердженими свідченнями, походив із Холмщини і в 1942 р. мав близько 33–35 років. У період його короткого керування бандерівцями Житомирщини відбулася розбудова підпільної мережі Бердичівського окружного проводу ОУН(Б), який, до речі, стане одним із найпотужніших в області. Також “Павук” активно діяв а Андрушівському та Попільнянському районах [48, арк. 113]. На початку літа 1942 р. “Дядько” за нез'ясованих обставин відбув у справах Організації чи то до Чернігівської [46, арк. 65], чи то до Полтавської області і там загинув [47, арк. 243].

Після від'їзду С. Отченаша із Житомира обласну мережу ОУН(Б) очолив підпільник, який мав псевдо “Бульба”. Справжнє прізвище людини, яка найтриваліший термін була керівником бандерівської мережі Житомирщини залишається невідомим. Найпевніше звали його Микола Васильович і керував обласним проводом він до листопада (найпевніше до жовтня – І. К.) 1943 р. [34, арк. 320]. Відомо, що “Бульба” за націоналістичну діяльність відбув тюремне ув'язнення у Польщі [49, с. 621]. Період керівництва “Бульби” був для всього оунівського підпілля часом подальшої розбудови організаційної мережі і переходу до військової діяльності. У цей час оунівське підпілля Житомирщини стало найчисельнішим за весь період, а сама мережа нараховувала 5 окружних проводів: Бердичівський, Житомирський, Коростенський, Попільнянський (у деяких джерелах іменується як Андрушівський [50, с. 340]), Пулинський (Червоноармійський, серед підпілля відомий як Запоріжжя) [51, арк. 98]. Сам “Бульба” безпосередньо опікувався створенням і функціонування місцевих боївок УПА [47, арк. 140].

Протягом 1942–1943 рр. серед керівництва Житомирського обласного проводу ОУН(Б) були і місцеві оунівці. Керівником бандерівського обласного відділу пропаганди у цей час працював Єфрем (Охрім) Мовчан. Він народився 1918 р. у селянській родині с. Старосілля Андрушівського району. Відомо також, що закінчив педагогічний інститут. Після встановлення нацистського окупаційного режиму Є. Мовчан працював шкільним вчителем і згодом очолив Андрушівський районний провід бандерівської ОУН [51, арк. 35]. Мав безпосередній зв'язок із Г. Чуйко у 1941 р., бував на зборах оунівців Житомира [30, арк. 12 зв.]. У житомирському підпіллі він був відомий як “Охрім” та “Орел” [52, арк. 35, 42]. Уже будучи політвиховником групи “Тютюнник” і командиром підстаршинської школи “Тигри”, Є. Мовчан мав ще ряд псевдо: “Петро Степаненко”, “Петро Степанченко”, “Степанченко” [53, с. 312].

Останнім керівником підпілля бандерівців Житомирської області у період німецької окупації був “Орлюк” або “Орлик”, справжнє ім'я якого Василь Куліш. Походив він із Волині, народився 1918 р. Наприкінці 1943 р. він також був крайовим референтом юнацтва на ПЗУЗ і керівником політичного відділу воєнної округи “Тютюнник” [53, с. 939]. 1 січня 1944 р. під час наступу 7-го полку 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії 1-го Українського фронту “Орлюк” і ще четверо повстанців були виявлені червоноармійцями на горіщі однієї із хат у с. Половецьке Бердичівського району. Під час слідства, “Орлюк” спочатку спробував був видати себе за радянського партизана “Миколу Пахомовича Орлюка”. Як далі розгорталася подія достеменно невідомо, проте за довідкою слідчого управління контррозвідки Червоної армії “Смерш”, “Орлюк” “при спробі втечі з допиту, вбитий” [50, с. 364–366].

Отже, визначено, що формування і діяльність українського націоналістичного руху на Житомирщині відбулося за ініціативи членів похідних груп обох ОУН і за активної підтримки місцевого населення. Узагальнений соціально-політичний портрет керівного складу українського націоналістичного підпілля Житомирської області, які були уродженцями західних областей України і місцевими мешканцями, яскраво демонструє міфічність “буржуазності” цього руху. Загалом абсолютна більшість його членів була селянського походження, мала педагогічно-технічну освіту і не до 1917 р. ні після, не володіла жодними засобами виробництва чи фінансовим капіталом. Подальше дослідження соціально-політичного портрету рядових членів ОУН та УПА сприятиме формуванню об'єктивних оцінок і деконструкції ряду радянських історіографічних міфів.

Джерела та література

1. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
2. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець] – Київ – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.
3. Кот С. І. Похідні групи ОУН // Енциклопедія історії України: в 10 т. / [голова редкол. В. А. Смолій]. – К.: Наукова думка, 2003–. – Т. 8: Па–Прик. – К., 2011. – С 461–463.
4. Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): [монографія]. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
5. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
6. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у двох книгах / [ред. колегія: В. А. Смолій (гол. колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. – К.: Наукова думка, 2011 –. – Книга друга / [О. Є. Лисенко, Т. В. Вронська, Т. С. Першина та ін.]. – 2011. – 943 с.
7. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / [пер. с англ. П. В. Бехтина]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 368 с.
8. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер; [пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного]. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
9. Мотика Г. Від волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / [автор. пер. з пол. А. Павлишина, післямова д. і. н. І. Ільюшина]. – К.: Дух і Літера, 2013. – 360 с.
10. Motyka G. Ukrainiska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukrainskiej Powstanczej Armii. – Warszawa, 2006. – 720 stron.
11. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: [монографія] / В. М. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
12. Ковальчук І. В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І. В. Ковальчук, С. В. Стельникович. – Житомир: Рута, 2011. – 188 с.
13. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
14. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: [збірник документів і матеріалів]. – Львів – Київ: Літературна агенція “Піраміда”, 2001. – 556 с.
15. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі – АУ СБУ ЖО), ф. 6, оп. 1, спр. 28839, 69 арк.
16. Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд: Базар. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 240 с.
17. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-5013, оп. 1, спр. 2963 в 2 т., т. 1, 63 арк.
18. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 30338, 287 арк.
19. АУ СБУ ЖО, ф. 5, оп. 1, спр. 8868, 175 арк.
20. Держархів Житомирської обл., ф. П-211, оп. 1, спр. 91, 48 арк.
21. Ювілейна книга: Житомирському державному університету імені Івана Франка – 85 років: історичний нарис. – Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2004. – 232 с.
22. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 29654, 219 арк.
23. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 14 серпня.
24. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 201 с.
25. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, 179 арк.

26. Василь Платонович Хома – один із керівників протинімецького підпілля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golossokal.com.ua/gytjevi-istorii/vasil-platonovich-xoma-odin-kerivnikiv-protinimeck.html>
27. Діячі ОУН та УПА загибли в боротьбі з німцями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reibert.info/threads/dijachi-oun-ta-upa-zagibli-v-borotbi-z-nimcjami.333893/page-6>
28. ОУН-УПА на Сумщині. Т. 2 / [авт.-упоряд. Г. М. Іванущенко]. – Суми : Державний архів Сумської області, 2009. – 232 с.
29. Житомиряни мають пам'ятати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/druga-svitova-vijna/414-zhitomiryani-mayut-pamyatati.html>
30. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 30391, 112 арк.
31. Петренко Г. На вибоях епохи / Г. Петренко. – К. : Українська видавнича спілка, 2007. – 167 с.
32. Сокальщина. Книга пам'яті України. 1914–1990 / [упорядник Б. М. Нечай] – Львів : Край, 2010. – 532 с.
33. Діячі ОУН та УПА загибли в боротьбі з німцями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reibert.info/threads/dijachi-oun-ta-upa-zagibli-v-borotbi-z-nimcjami.333893/page-8>
34. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 372. Т. 29, 369 арк.
35. АУ СБУ ЖО, ф. 5, оп. 1, спр. 7624, 76 арк.
36. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. Р-30, оп. 1, спр. 20, 54 арк.
37. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 4502, 45 арк.
38. Бабич С. Спогади Юрія Варгоцького [Електронний ресурс] / С. Бабич. – Режим доступу: <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/druga-svitova-vijna/357-spagadi-yuriya-vargockogo.html>
39. АУ СБУ ЖО, ф. 6., оп. 1, спр. 30309, 112 арк.
40. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 14, 49 арк.
41. Будівничий української державності Роман Марчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hopak.if.ua/?m0prn=22&m2prn=82&entry=50&showItem=124>
42. Когут М. С. Герої не вмирають... Кн. 1. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 62 с.
43. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 29569, 145 арк.
44. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів : в 4 т. / Володимир Косик. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997– . – Т. 1. – 1997. – 384 с.
45. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів : в 4 т. / Володимир Косик. – Львів, 1998– . – Т. 2 : 1941–1942. – 1998. – 384 с.
46. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 30121, 196 арк.
47. Архів Управління Служби безпеки України в Львівській області (далі – АУ СБУ ЛО), ф. 5, оп. 2, спр. 54786, 373 арк.
48. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 29040 в 2 т., т. 1, 383 арк.
49. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / [упоряд. : В. Іванченко, О. Пагіря]. – Київ – Торонто, 2011. – 1160 с. – (Літопис УПА. Нова серія ; т. 18).
50. Вовк О. Диверсійна група УПА "Схід" // Український визвольний рух. – Львів, 2012. – Зб. 17. – С. 364–366.
51. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 28795, 152 арк.
52. АУ СБУ ЖО, ф. 5, оп. 1, спр. 11293, 83 арк.
53. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали / [упоряд. : О. Вовк, С. Кокін]. – Київ – Торонто, 2006. – 1445 с. – (Літопис УПА. Нова серія ; т. 8).

Ковальчук І.В. Соціально-політичний портрет керівного складу оуновського підпілля на Житомирщині в 1941–1943 роках.

В статті представлено обобщений соціально-політичний портрет окремих представителів керівного складу оуновського підпілля на Житомирщині в 1941–1943 роках. Підкреслюється їх походження, освіта, професія, час і умови вступлення в ОУН. Доказується безосновательність звинувачень оуновців в "буржуазному" походженні.

Ключеві слова: Житомир, ОУН, підпілля, походження, провід, репресії.

Kovalchuk I. V. Social and political portrait of leaders OUN underground in the Zhytomyr region in 1941–1943 years.

This paper presents a generalized social and political portrait of some senior staff members of OUN underground Zhytomyr Region in 1941–1943 years. Their origin, education, occupation, time and conditions of joining to OUN are described. Proved unfounded accusations OUN "bourgeois" origin.

Keywords: Zhitomir, OUN, underground, origin, leadership, repression.

УДК 94(477)(092):2

О. І. Сурмач

ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА А. ШЕПТИЦЬКОГО В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті проведено аналіз основних напрямків діяльності митрополита А. Шептицького в роки німецької окупації, динаміки його ставлення до окупаційних властей. Розкрита його роль у справі відновлення української державності, екуменізмі, відносинах із німецькою окупаційною владою, порятунку євреїв в умовах Голокосту, здійсненні доброчинної і пам'яткоохоронної діяльності.

Ключові слова: А. Шептицький, українська державність, греко-католицька церква, німецький окупаційний режим, релігійна, громадсько-політична, доброчинна, пам'яткоохоронна діяльність митрополита, проблеми національної і релігійної єдності та екуменізму.